

Klápště, Jan

Příběh archeologie středověku v českých zemích: prvních sto let

Archaeologia historica. 2020, vol. 45, iss. 2, pp. 535-551

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/AH2020-2-1>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/143417>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](#)

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PŘÍBĚH ARCHEOLOGIE STŘEDOVĚKU V ČESKÝCH ZEMÍCH: PRVNÍCH STO LET

JAN KLÁPŠTĚ

Abstrakt: Nynější archeologie středověku slučuje dvě specializace, které byly po dlouhou dobu oddělené. Raným středověkem (6.–12. století) se zabývala slovanská archeologie, která se souvisle rozvíjela od konce 19. století. Pozdější středověk (13.–16. století) byl polem středověké či historické archeologie, která se v českých zemích etablovala v 50. a 60. letech 20. století. Diskutovány jsou tradice obou specializací, hlavní pozornost se ale soustřeďuje na archeologii pozdějšího středověku. Pro její počáteční stabilizaci byly rozvíjeny dvě schopnosti. Za prvé schopnost provádět exkavace složitých stratigrafických situací, a získávat tak kvalitní primární data; za druhé formulovat programy výzkumu tak, aby se jejich výsledky mohly stát součástí obecného historického diskursu. Rozvoj obou těchto schopností zůstává trvalým předpokladem celkového rozvoje archeologického bádání.

Klíčová slova: středověká archeologie – slovanská archeologie – složité stratigrafie – exkavace a její dokumentace – strategie výzkumu – záchranný výzkum – výzkumný program.

The story of archaeology of the Middle Ages in the Czech lands: the first hundred years

Abstract: Contemporary archaeology of the Middle Ages blends two specializations that were separated for a long period of time. The early Middle Ages period (6th–12th centuries) was studied by Slavic archaeology which evolved continuously from the late 19th century. The late Middle Ages period (13th–16th centuries) was the subject of medieval or historical archaeology which took shape in the Czech lands in the 1950s and 1960s. The paper discusses the traditions of both these specializations, while most attention is devoted to archaeology of the late Middle Ages. Its establishment was determined by two abilities: first, the ability to conduct excavations of complex stratigraphic contexts and the provision of quality primary data; and second, the ability to formulate research programmes so that their results could become part of the general historical discourse. The development of these two abilities remains a key prerequisite for the general development of archaeological study.

Key words: medieval archaeology – Slavic archaeology – complex stratigraphies – excavations and their documenting – research strategies – rescue research – research programme.

Máme-li se ohlédnout za příběhem archeologie středověku v českých zemích, připomeňme si nejprve, že po desetiletí šlo o dva víceméně nezávislé příběhy. Od 6. do 12. století sahala „archeologie slovanská“ a na ni navazovala „archeologie středověká“ (či „historická“) soustředěná na mladší středověk. Až do 80. let minulého století se vyvíjely jako dvě samostatné a výrazně oddělené specializace. „Archeologický středověk“ byl proto jen mladší částí toho středověku, o němž se učilo ve školách a který byl samozřejmý pro ostatní historické obory. Teprve v 80. letech se začalo prosazovat široce chápané označení „archeologie středověká“, vztahující se k době od 6. do 16. století. K této změně vedly věcné důvody, přibývala totiž témata poznávaná v dlouhém rozpětí spojujícím raný a mladší středověk a značný poznávací význam začala mít komparace těchto dvou dějinných etap, umožňující přejít od statických k dynamickým interpretacím. Souběžně se měnil i dobový kontext, střídaly se generace a síla tradice přestávala být dostatečným důvodem k osamostatňování dvou specializací. Archeologie proto opustila zděděný a už sotva srozumitelný stereotyp, jenž ji uzavíral vůči ostatním historickým oborům i širší veřejnosti. Zůstala jediná archeologie středověku, rozdělovaná podle povahy poznávaných témat.

Příběh slovanské archeologie

Pro slovanskou archeologii byla na dlouhou dobu určující monumentální díla z počátku 20. století. V roce 1909 vydal Josef Ladislav Pič (1847–1911) *Starožitnosti země české III.1*, k nimž se jako

k materiálovému základu česká archeologie vracela po řadu desetiletí. Moravskou obdobou se stal první souhrn poznatků raně středověké archeologie od Inocence Ladislava Červinky (1869–1952), nazvaný *Slované na Moravě a říše Velkomoravská*, vydaný v roce 1928. Zásadně odlišný byl přístup Lubora Niederla (1865–1944), jehož jedenáct svazků *Slovanských starožitností* začleňujících archeologii do rozsáhlých souvislostí poznávaných spolu s dalšími vědními obory vyšlo v letech 1902 až 1925. Niederlova badatelská činnost patřila k obrazu vědy a kultury první republiky a dočkala se značného mezinárodního ohlasu. Podstatná byla i jeho organizační působnost. V roce 1919 inicioval založení Státního archeologického ústavu (předchůdce nynějšího Archeologického ústavu AV ČR) a na prvních pět let se ujal ředitelské funkce, v letech 1928 až 1931 stál v čele Slovanského ústavu. Od roku 1904 byl řádným profesorem archeologie a etnologie Univerzity Karlovy, stal se děkanem i rektorem. Jeho velkolepá dráha ale nemůže zastřít, že po celou první republiku měla slovanská archeologie (jako archeologie vůbec) pro nás až překvapivě skromné postavení. Státní archeologický ústav byl institucí památkové péče s několika málo stálými zaměstnanci a slovanskou archeologii rozhodně nijak nepreferoval (srov. Rataj et al. 2003). Totéž platilo o Univerzitě Karlově a tematickém zaměření studentů. Seznam Niederlových žáků je stručný (Turek 1966, 165) a i pozdější klasikové slovanské archeologie Jan Eisner (1885–1967) a Ivan Borkovský (1897–1976) začínali s pravěkými tématy. Archeologie byla jednou jedinou specializací a z univerzity vycházeli absolventi připraveni zabývat se celým jejím rozpětím.

Archeologii dlouhodobě ovlivnila spjitost s romantismem 19. století. Nápadným projevem tohoto vztahu se staly archeologické artefakty využívané jako věrohodná součást snů o dávné a velkolepé minulosti, slibující ještě velkolepější budoucnost (k interpretaci tohoto jevu již Matějček 1925). Spor o Rukopisy královédvorský a zelenohorský toto snění ukončil, romantismus však zanechal mnohem hlubší dědictví. Zrodil totiž koncepci novodobých národů založených na jednotě jazyka, etnicity a kultury, vytvářejících uzavřené a ostře ohraničené celky. Obdobu této koncepce si osvojila archeologie, které se tím otevřela cesta k závažným interpretacím, schopným oslovit širší veřejnost. Jako samostatný a od ostatních oblastí oddělený celek byla chápána i kultura starých Slovanů. Slovanská archeologie spolu s dalšími slavistickými obory proto usilovala o neobyčejně široký teritoriální záběr, zrcadlící příbuzenství slovanských jazyků. Při tomto přístupu zákonitě na jedné straně přehlížela závažné rozdíly mezi jednotlivými regiony sloučenými do obrovitého „světa Slovanů“, na druhé straně podceňovala vazby, které přesahovaly jazykově určený rámeček.

Spjitost se „světem Slovanů“ měla svou dobovou hodnotu a úzce s ní souvisel kulturní panslavismus, sdílený vynikajícími představiteli slovanské archeologie Luborem Niederlem a Janem Eisnerem, v českém národovectví ale nemohla mít rozhodující váhu. Jako v každém nacionalismu totiž rozhodoval princip prvorozenství. „Češi“ byli v českých zemích dříve než „Němci“ a dávná priorita měla určovat novodobé vztahy obou etnik, včetně nároku na české země. Pro český národ tuto politickou konstantu zdůvodnil František Palacký. Když se na prahu první republiky pokusil Bertold Bretholz jeho konstrukci vyvrátit, oponovalo mu několik historiků, zejména Josef Pekař. Slovanská archeologie sice poznávala kulturu „Čechů“ před příchodem „Němců“ do českých zemí, historickou argumentaci ve sporu o prvorozenství ale nemohla obohatit. K archeologii ovšem patřila snaha prokázat dávné prvopočátky slovanského osídlení českých zemí. Tímto směrem rázně vykročila kniha Ivana Borkovského, která bývá zmiňována díky identifikaci časně slovanské keramiky pražského typu, zatímco její interpretace spojující pražský typ se „*zbytky obyvatelstva popelnicových polí, ovládaného keltskými bojovníky*“ upadla v zapomenutí (Borkovský 1940, 64). Snaha zdůraznit právo Čechů na české země archeologickými doklady pradávne slovanské přítomnosti se objevila i po roce 1945, její výsledky už dávno nejsou připomínány, zůstávají však dokumentem vypjaté poválečné atmosféry.

Celkový rozmach archeologie, založený na dřívě (i potom) nebyvalé státní podpoře, začal u nás v 50. letech 20. století. Základ výzkumné strategie spočíval v dlouhodobých výzkumech vybraných lokalit, slovanská archeologie se tehdy soustředila na několik hradíšť. Hlavními nositeli této koncepce byly oba Archeologické ústavy ČSAV a významně se na ní podílelo Národní muzeum, Moravské muzeum a brněnská filozofická fakulta. Zdálo by se, že zmíněné instituce se

díky státní podpoře snažily překonat dávný výrok L. Niederla (1925, 613–614): „*Výzkum hradiště vyžaduje mnoho času a zejména mnoho nákladu a zůstává proto zanedbán. A nelze toho napravit, poněvadž se nedostává času, sil a prostředků.*“ Dlouhodobé výzkumy hradišť trvaly až do 80. let, přinesly množství cenných výsledků, ale zároveň vyvolávaly kritické výhrady (blíže srov. Klápště 2009; Procházka 2009, 86–88). Připomeňme jen, že výběr lokalit zkoumaných v Čechách se neopíral o kritický katalog hradišť, ten vytvořil až Jiří Sláma (1986, 61–97) v rámci individuálního badatelského záměru, mimo program řízený a podporovaný Archeologickým ústavem ČSAV v Praze. Souhrnné zhodnocení výsledků slovanské archeologie rozvíjené od 50. let v Čechách měla přinést dlouho chystaná kolektivní monografie, která posléze vyšla se značným časovým odstupem a v podobě odlišné od někdejších záměrů (Beranová–Lutovský 2009).

Naplňování nároků na široce pojatou slovanskou archeologii, navazující na dílo Lubora Niederla, měl napomáhat sborník *Vznik a počátky Slovanů*, jehož sedm svazků vyšlo v letech 1956 až 1972. Faktické naplňování těchto nároků se však postupně vytrácelo a posléze vymizelo i povědomí o těchto nárocích. Stačí jen dodat, že o zániku *Vzniku a počátků Slovanů* rozhodl Josef Poulík, přední slovanský archeolog. „Kulturní jednota slovanská“ přestala být vnímána jako poznávací horizont nejen v archeologii, ale i v dalších oborech. Postupně zmizela kdysi usilovná snaha o poznání práva, které mělo staré Slované spojovat do jednoho celku. Neuvěřitelnou životnost však dodnes vykazuje představa o jednotném slovanském náboženství (či „pohanství“), vytvářená nad půdorysem jazykové příbuznosti. Souběžně s opuštěním vidiny „kulturní jednoty slovanské“ se v archeologii radikálně zmenšil poznávací rámec. Často zůstává v opačné krajnosti, uzavřený jen do jedné z našich historických zemí.

Před-historie archeologie mladšího středověku

Archeologie mladšího středověku má mnohem kratší historii, jako samostatná specializace se u nás, podobně jako v dalších evropských zemích vymezila na přelomu 50. a 60. let 20. století. Měla ovšem svou dlouhou před-historii, která ukazuje, jak nesnadné bylo hledání adekvátního přístupu k archeologickým památkám z mladšího středověku, a přibližuje tím i obecné předpoklady, na nichž závisí každé využití těchto památek k poznávání středověké minulosti. Prvním předpokladem byl pozitivní vztah k dané skupině památek, projevující se vytvářením sbírkových fondů, které dříve či později přitahovaly badatelský zájem. Fondy, které se našim vzdáleným předchůdcům podařilo vytvořit, patří i dnes k našim důležitým oporám. Sbírkotvorná činnost muzeí se vystupňovala v závěru 19. století, právě včas, aby reagovala na rozmach stavební aktivity přinášející hojnost archeologických nálezů. Do sbírek putovaly vybrané artefakty z mladšího středověku, především keramické nádoby a reliéfně zdobené kachle a samozřejmě i kovové předměty. Spolu se záchranou vybraných náhodných nálezů docházelo už v 19. století k výkopům zaměřeným na získávání středověkých artefaktů. Cenné dědictví tohoto druhu zanechal učitel Kliment Čermák (1852–1917), který v Čáslavi „dával kopat“ na místech, která souvisela s hrnčířskou výrobou (Čermák 1896). Hrnčířská pracoviště, v nichž se na malé ploše nabízela hojnost artefaktů, se podařilo zkoumat i na několika dalších lokalitách (např. Simonides 1892). Některé ze středověkých artefaktů, jimiž sběratelské úsilí obohatilo muzejní sbírky, se staly součástí zájmu o umělecká řemesla. Když například Emanuel Leminger (1846–1931) vydal monografii o uměleckých řemeslech v Kutné Hoře, zařadil do ní vybrané kachle a keramické nádoby (Leminger 1926). Cenné téma objevil stavitel Klement Hladiš (1844–1893), jenž v roce 1874 na svém pozemku v Lošticích u Mohelnice náhodně vykopal „140 podivných nádob“. Vesměs se jednalo o poháry s udivujícím tvarem a zvláštními puchýřky na povrchu, které svědčily o neznámé výrobní technologii. K. Hladiš svůj nález publikoval a s problematikou loštické keramiky se obrátil na několik středoevropských badatelů (Hladiš 1885). Studium uměleckých řemesel se věnovalo i tvarově a technologicky nápadným pohárům nacházeným v Brně. Jejich první nálezy pocházely z doby kolem roku 1800, do literatury je ale až o sto let později uvedl Moritz W. Trapp (1825–1895). Podobně jako loštické poháry vyvolaly i „brněnské poháry“ širší středoevropský

zájem (Trapp 1894; Molthein 1910). Badatelé, kteří se v 19. století zabývali archeologií mladšího středověku, postupovali individuálními poznávacími cestami, od všech dohromady se ale lišil Ludwig H. Jeitteles (1830–1883), první archeolog Olomouce. Přírodovědecké vzdělání ho přivedlo k překvapivě exaktnímu zacházení s nálezovými situacemi a k archeozoologickým a archeobotanickým analýzám. Jeho ojedinělý odkaz ocenilo archeologické bádání až po několika generacích (Bláha–Peluněk 2014).

Značnou pozornost přitahovaly lokality, které vzhledem k násilnému zániku uchovávaly hojnost nálezů a souvisely nadto s pamětí českých národních dějin. Řadu takových míst zanechaly husitské války (např. Čermák 1903). O poznávání „husitských“ lokalit na Táborsku se významně zasloužil učitel Josef Švehla (1861–1934). V Sezimově Ústí shromáždil pozoruhodné kolekce artefaktů a přispěl k poznání topografie města zaniklého 30. března 1420. Jeho dlouhodobý zájem se soustředil na Kozí hrádek, spojovaný s pobytem Jana Husa a zaniklý asi brzy po roce 1420. Hlavní cíl spočíval v oživení památky, vyžadujícím odkryv celého jejího půdorysu. K dokumentaci archeologických situací posloužily stručné popisy zaznamenávající i pozoruhodné artefakty a ekofakty (Švehla 1920). Ještě za Švehlova života se Kozí hrádek stal „místem paměti“, směřovaly na něj národní pouti, v roce 1962 byl zařazen mezi národní kulturní památky a na kulturní mapě českých zemí zůstává dodnes.

Badatelé 19. a počátku 20. století si všímali i terénních reliktních památek z mladšího středověku. Romantickým průkopníkem zájmu o české hrady a tvrze se stal František A. Heber (1815–1849), jehož sedmisvazkové dílo, vydané ve 40. letech 19. století, přineslo kresebnou a slovní dokumentaci 586 lokalit (Heber 1843–1849; za jedinečnou črtu o Heberovi vděčíme E. Bassovi 1971). Následovalo monumentální dílo A. Sedláčka (1843–1926), vydané poprvé v letech 1882–1927. Zakladatel bádání o českých hradech se soustředil na historickou problematiku, u značné části z 2 955 lokalit, jimž se věnoval, ale předložil i hodnotnou slovní a půdorysnou dokumentaci terénních reliktních. Nejlepším dokladem trvalého zájmu o Sedláčkovy „Hrady“ se stalo jejich již třetí vydání v letech 1993 až 1998, po němž následovala i reedice díla F. A. Hebera (2002 až 2012).

Základní chronologické zařazení artefaktů ze 13. až 15. století, stejně jako odpovídající klasifikace terénních reliktních dlouho patřily k neřešitelným úkolům. Některé památky z mladšího středověku se právě proto, tedy omylem, staly objektem archeologického bádání. Při přednostním zájmu o pravěk a o slovanské počátky byly vtaženy do preferovaných období. Do této kategorie patřily domnělé „mohyly z poslední doby pohanské“, které do svého díla zařadil J. L. Pič (1909, 25–32). Až po řadě let byly určeny jako relikty zaniklých vesnic. Omylem proběhl i první soustavnější výzkum zaniklé středověké vesnice v českých zemích, který zahrnul dokumentaci terénních reliktních a archeologickou sondáž. Akce vedená Břetislavem Jelínkem (1843–1926) a zveřejněná v roce 1896 se ještě po řadě let stala užitečným poznávacím východiskem (Jelínek 1896; Smetánka–Scheufler 1963; Korbová Procházková 2011). S pozůstatky dvou zaniklých středověkých vesnic se při svých výzkumech už v letech 1878–1884 setkal František X. Franc (1838–1910). Tyto relikty správně interpretoval a pro jednu ze zaniklých vsí pořídil pozoruhodný plán (Vařeka–Veselá 2010). Naprostou výjimkou z dobových souvislostí se stal výzkum lékárníka Jan Hellicha (1850–1931) uskutečněný v letech 1889–1902. Otázku tvaru a podoby středověké vesnice, tehdy běžně posuzované na podkladě novodobých map, se pokusil objasnit archeologickými odkryvy na zaniklých vesnicích u Poděbrad. I když zvolený přístup ani dosažený výsledek neobstojí před dnešními nároky, ojedinělý badatelský záměr zasluhuje uznání (Hellich 1923; srov. Klír 2005).

Archeologie zůstávala velmi dlouho mužskou záležitostí, o první výjimku se postarala Libuše Jansová (1904–1996), když v roce 1928 absolvovala studium archeologie na Univerzitě Karlově. V témže roce nastoupila do Státního archeologického ústavu, kde byla nejprve pověřena výzkumem na Novém hradě u Kunratic (Praha 4). Hrad zaniklý na počátku husitské revoluce totiž vážně poškodila těžba kamene. Dobový tisk ji vítal jako „našeho prvního ženského *archeologa*“ a akce, kterou v letech 1928 a 1929 vedla, se zařadila mezi vůbec první záchranné výzkumy u nás. Libuše Jansová se ve své profesní dráze zabývala především dobou laténskou, nicméně její raný vstup do archeologie mladšího středověku zasluhuje naši pozornost.

Krok první – metoda terénního výzkumu

Na archeologii mladšího středověku čekaly složité terénní situace, z nichž bez adekvátních metod nemohla vytěžit hodnotnou a průkaznou výpověď. Při prvotním rozvoji terénního výzkumu připadla závažná úloha archeologii Pražského hradu. Právě tam, na výjimečném místě českých dějin, se archeologové setkávali s náročnými a prestižními úkoly, jejichž řešení museli obhájit před vynikajícími historiky umění a architektury.

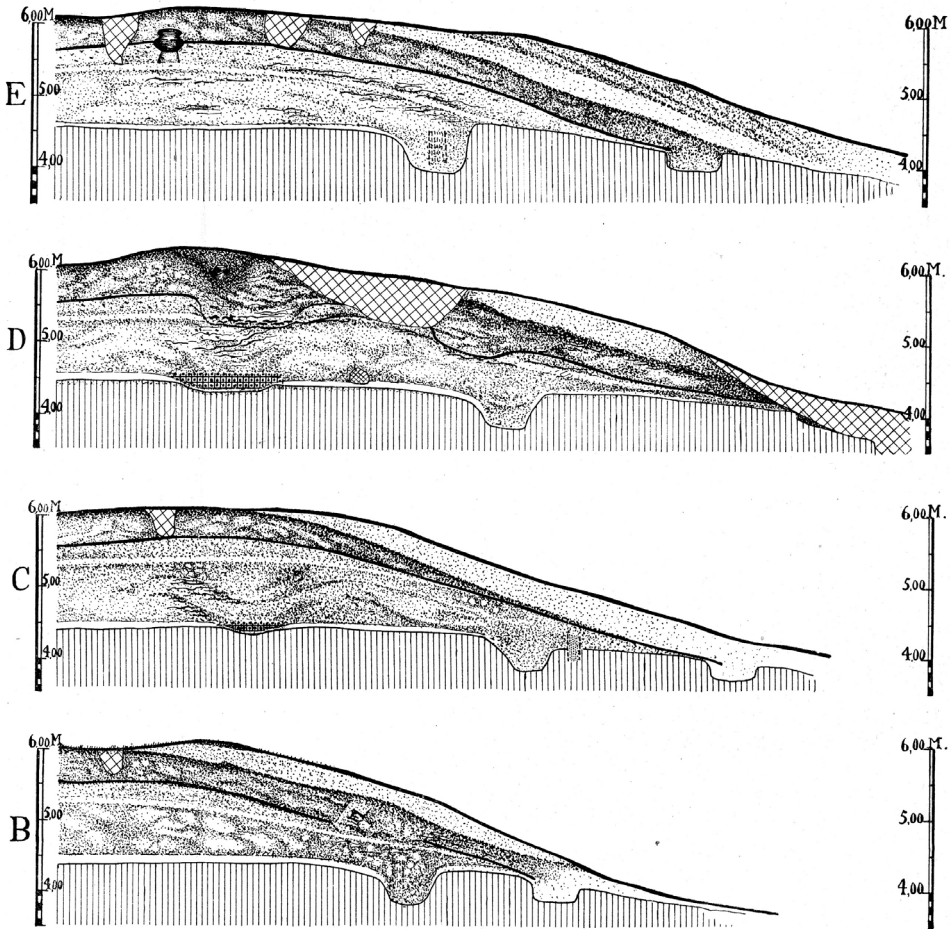
Počátky archeologie Pražského hradu souvisely s dostavbou chrámu sv. Víta zahájenou v 70. letech 19. století. Už v prvních výkopech se objevilo středověké zdivo, jehož dokumentaci prováděli stavitelé chrámu, zprvu Josef Mocker a v letech 1899–1929 Kamil Hilbert. K samotným stavebním výkopům záhy přibýly odkryvy usilující o objasnění širších souvislostí. I když tuto terénní činnost určoval zájem soustředěný na dějiny architektury, její dokumentace si uchovala jedinečnou hodnotu i pro archeologii (Hilbert 1914; 1934; srov. Frolík et al. 2000). Cesta k prosazení archeologických poznávacích postupů však měla teprve začít.

Ve 20. letech 20. století začaly rozsáhlé stavební úpravy, jimiž se ze zanedbaného Pražského hradu stávalo reprezentativní sídlo prezidenta nové republiky. Důležitou etapou byly archeologické odkryvy prováděné v letech 1925 až 1929 při úpravě III. nádvoří, vedené Karlem Guthem (1883–1943). Ten nebyl školeným archeologem, přicházel jako historik umění s určitými zkušenostmi z výzkumu Vyšehradu. Dokladem rozvíjení archeologických možností se stala interpretace sklepa odkrytého v roce 1911 architektem K. Hilbertem při jižní stěně svatováclavské kaple chrámu sv. Víta. Prvotní interpretace uvažovala o trezoru ze 14. století, K. Guth ale archeologickým výzkumem v roce 1925 doložil, že daný sklep mohl vzniknout nejdříve v 16. století, neboť „ve 14. století byl by vyčínal ze země“ (Guth 1934, 748). Jednoznačná argumentace ukončila hypotetické úvahy, ještě pořád ale chyběla dokumentace, která by co neobjektivněji zachytila terénní situaci a umožnila nezávislé ověření předkládaného závěru. Archivní fondy sice z výzkumů na III. nádvoří uchovaly jednoduché kresby vertikálních řezů archeologickou situací, zjevně však nebyly pokládány za natolik podstatné, aby se staly součástí publikace (srov. např. Boháčová 2001, obr. 6).

Archeologický výzkum na III. nádvoří Pražského hradu zanechal trvalé dědictví, díky architektonickému řešení navrženému Josipem Plečnikem totiž odkryté situace přetrvaly pod monumentální dlažbou a staly se součástí paměti Pražského hradu. Jedinečná rezervace zároveň umožňuje opakované ověřování a doplňování archeologických poznatků. Dnes samozřejmě úprava III. nádvoří svědčí o mimořádně citlivém vztahu mladé Československé republiky k archeologickému kulturnímu dědictví. Nezapomínejme přitom na tehdejší skromné technické možnosti, stačí jen nalistovat fotografie koňských povozů vyčkávajících před katedrálou na materiál vytěžený ze zkoumané plochy.

Zásadní krok k výzkumu složitých terénních situací učinil I. Borkovský, nástupce K. Gutha a dlouholetý vedoucí archeologických výzkumů na Pražském hradě. Výzkum hradní fortifikace v Rožmberském paláci, provedený v roce 1939 a zveřejněný o dva roky později, doplnil takovou dokumentací, jaká v principu ob stojí i před dnešními nároky (obr. 1; Borkovský 1941). Cesta ke kvalifikovanému poznávání složitých terénních situací byla otevřena, dlouho v ní ale pokračoval jen I. Borkovský, česká archeologie si ji začala osvojovat až se značným časovým odstupem. Teprve postupně se mohl zlepšovat poměr mezi stratigrafickými jednotkami rozlišenými během exkavace a jejich následnou dokumentací na svislých řezech. Zásadním problémem ovšem zůstávalo uchování vztahu mezi terénní situací a movitým nálezovým fondem, s tím se naše i evropská archeologie potýkala ještě dlouhou řadou let a principiálního řešení se dočkala až na konci 20. století.

O širších souvislostech změn v terénní archeologii, které u nás zaznamenáváme ve 20. a 30. letech 20. století, víme málo, každopádně je nápadné, že se na nich významně podíleli dva archeologové původem z Haliče. Spolu s již zmíněným Ivanem Borkovským nezapomínejme na Jaroslava Pasternaka (1892–1969), který na terénním výzkumu Pražského hradu působil

Obr. 2. Harendermolen (provincie Groningen, Nizozemí), část dokumentace A. E. van Giffena (1924, Taf. II) z exkavace eneolitické mohyly. Jeden z výzkumů složité stratigrafické situace, které ovlivnily evropskou archeologii.

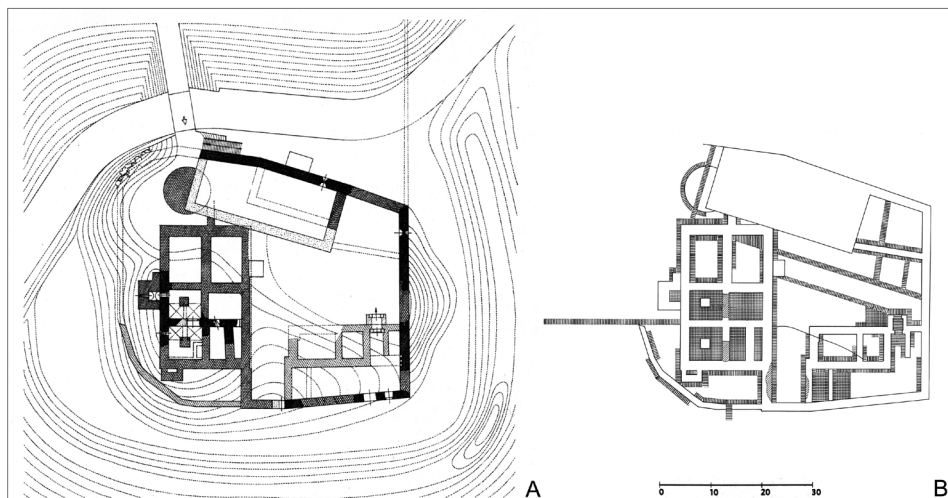
Abb. 2. Harendermolen (Provinz Groningen, Niederlande), ein Teil der Dokumentation von A. E. van Giffen (1924, Taf. II) von der Ausgrabung eines neolithischen Grabhügels. Eine der Grabungen einer komplizierten stratigraphischen Situation, welche die europäische Archäologie beeinflusst hat.

univerzitních dokladů až do roku 1944 opakovaně zastával funkci rektora či prorektora (Packe et al. edd. 2011). Jeho příběh by zasloužil hlubší poznání, otázkou však zůstává, najdou-li se pro takovou biografii dostatečné a věrohodné opory. Vzpomínky blízkých spolupracovníků mají značnou hodnotu (zejména Nechvátal 2009; Smetánka 2007), biografii však nahradit nemohou.¹

Zatímco na Pražském hradě kultivoval I. Borkovský svůj přístup k terénní činnosti, proběhly na několika lokalitách objevy s odlišně promyšleným programem. Z pověření téhož

¹ I. Borkovský přišel do Československa jako voják Ukrajinské haličské armády (příslušející k Západoukrajinské lidové republice) poražen v roce 1919 v polsko-ukrajinské válce. Nebyl tedy „utečencem po bolševické revoluci“, jak jsem nedávno chybně uvedl. Záchrana I. Borkovského, několikanásobného rektora USU, před sovětským zatčením v roce 1945 byla nesporně výjimečným případem, který se jistě neudál „nedopatřením“. Bohdan Zilynskyj (2002, 55) v této souvislosti nevylučuje ani „záměr rozeřvat celou emigrační komunitu a rozleptat ji pocitem vzájemné nejistoty a nedůvěry“.

Státního archeologického ústavu je vedl historik umění Václav Mencl (1905–1978), který vše objasnil v brilantně napsaném metodickém článku (Mencl 1942). Rozlišil způsob spočívající v „*uvolňování pouhých zdí*“ a způsob „*prehistorický*“. Před první možností rozhodně varoval a připouštěl ji jen výjimečně: „*(...) je to totiž v každém případě výkop velmi zhoubný, poněvadž úplně oddělí a odpoutá vlastní stavbu od jejího přirozeného prostředí a nadobro zničí její vztahy k terénním vrstvám a ke všemu, co lze naléztí uvnitř a vně stavby.*“ Překvapivě poučená slova pokračovala i u druhé možnosti: „*(...) spočívá v tom, že se terén celého někdejšího staveniště postupně svléká ze svých jednotlivých vrstev, v nichž kdysi narůstal, a to v celé ploše stavby. Tento způsob je proto tak ideální, že se jím vlastně před našima očima znovu odvíjí čas – ovšem v pořádku opačném.*“ Zdálo by se, že o adekvátní metodě terénního výzkumu bylo rozhodnuto a nic nebránilo její aplikaci. Pokud ale nahlédneme do dokumentace odkryvů, které V. Mencl spolu se svou chotí Dobroslavou Menclovou (1904–1978) vedl, dočkáme se překvapení. Najdeme totiž jen a jen „objevy půdorysů“. Autoři by svou činnost sotva označili jako „uvolňování zdí“, ale výsledek, který zanechali, se z této klasifikace rozhodně nevymyká. Příklad nabízí hrad Dražice, jehož podobu určila výstavba spojená s pražským biskupem Janem IV., datovaná nověji do prvních dvou desetiletí 14. století. Po vykopávkách v roce 1940 zůstal půdorysný plán, který ke stavebním relikvům vyčnívajícím nad terén přidal zdi skryté pod povrchem (Mencl 1941; Menclová 1972, sv. 1, 136–138; srov. Razím–Nachtmannová 2004). O odkrývání jednotlivých terénních komponent a jejich archeologické dokumentaci nic nesevěčí (obr. 3). Teprve po letech bylo publikováno několik nestratifikovaných keramických zlomků, které takřka ztratily poznávací hodnotu (Nekuda–Reichertová 1968, 167). Vztah teorie a praxe byl složitější. Historik umění V. Mencl, jenž si právě v době kolem roku 1940 osvojil teorii vciťování (Dvořáková 1987, 319), si bezpochyby nedokázal představit, jak by detailní archeologický výzkum obohatil jeho poznávání architektury. S poučenou představivostí a vytříbenou intuicí řídil odkrývání zdí, jejichž průběh odvozoval ze stojící architektury. Veden tímto vztahem nepotřeboval ani pomoc při datování, ostatně tehdejší znalosti chronologie keramiky by mu nijak nepomohly. Celý tento příklad nejvíc

Obr. 3. Dražice, odkryvy v roce 1940 umožnily rekonstruovat hradní půdorys (A). Ke stavebním částem patrným na povrchu (tmavě) doplnily části skryté pod povrchem (světle). Rozsah odkryvů (B) určila snaha o půdorysnou rekonstrukci hradu. Podle Mencl 1941; srov. Razím–Nachtmannová 2004.

Abb. 3. Dražice, die im Jahr 1940 erfolgten Freilegungen ermöglichten es, den Grundriss der Burg zu rekonstruieren (A). Die an der Oberfläche sichtbaren Bauteile (dunkel) wurden um die unter der Oberfläche verborgenen Teile ergänzt (hell). Der Umfang der Freilegungen (B) wurde von dem Bestreben bestimmt, den Grundriss der Burg zu rekonstruieren. Nach Mencl 1941; vgl. Razím–Nachtmannová 2004.

ze všeho svědčí o rozporu mezi snahou historika architektury získat v principu archeologické informace a faktickou neschopností tehdejší archeologie tyto informace kvalifikovaným a všeobecně respektovaným způsobem poskytnout. Ke standardní činnosti archeologie středověku bylo pořád ještě daleko.

V období od 20. do počátku 40. let 20. století můžeme zaznamenat i další projevy pozitivního vztahu ke středověkému archeologickému dědictví. Odkryvy na Pražském hradě či Vyšehradě by mohly být pokládány za výjimku, vždyť probíhaly v jedinečných historických areálech. O širším měřítku kladného postoje ke středověkým archeologickým památkám svědčí předstihová akce v areálu benediktinského kláštera na Ostrově, zaniklého v roce 1420. Archeologický zájem o tuto lokalitu vyvolala stavba vranské přehrady. Prvotní projekt z roku 1919 dokonce hrozil zaplavením ostrova, jednáním se však podařilo prosadit úpravu stavebního záměru. V letech 1933–1934 zde proběhly rozsáhlé archeologické odkryvy, na něž navázala konzervace některých stavebních částí (Stehlík 1947). Také v tomto případě bylo zvoleno poměrně náročné řešení zajišťující ochranu archeologické památky. Nezapomínejme však, že mezi jakkoliv významnými akcemi pečujícími o středověké archeologické dědictví a využitím archeologických poznatků k celistvějšímu výkladu středověké minulosti zůstával velký rozdíl. Historické vědě pořád ještě chyběly přesvědčivé důvody k opuštění názoru formulovaného v roce 1912: „*Onen ,veliký archiv skrytý v lůně matky země‘, jak někteří archaeologové nazývají svůj materiál, obsahuje – nehledě k jejich jednostrannosti – dokumenty psané šifrovaným písmem, k němuž nezřídka nemáme klíče, jež namnoze jen přibližně a ne vždy bezpečně lze datovati.*“ (Novotný 1912, 30) Nejen historikové, ale ani archeologové nedoceňovali principiální rozdílnost písemného a archeologického svědectví. Pro poznávání mladšího středověku, osvětlovaného již hojnějšími písemnými doklady, i samotní archeologové od svého oboru očekávali jen dílčí a okrajový přínos.

Krok druhý – koncepční poznávací přístup a opory nové specializace

Archeologii středověku jako specializaci s poznávacími ambicemi určuje schopnost formulovat a řešit projekty, jejichž výsledky se mohou stát efektivní součástí obecně chápané mediévistiky a vstoupit případně i do širšího společenského diskursu. Tím se „poznávací“ archeologie středověku odlišuje od bádání o středověkých starožitnostech i od základního výkonu archeologické památkové péče. Překročení tohoto prahu čekalo u nás, stejně jako v řadě dalších zemí, na 50. léta 20. století.

Koncepční přístup se nejprve ohlašoval v Národním muzeu v Praze, které za desetiletí své působnosti vytvořilo mimořádné sbírky středověkých artefaktů. Už ve 30. letech odtud zaznělo ocenění hmotných pramenů „*jako němých, avšak přímých a bezprostředních svědků minulosti*“ (Skalský 1938). V 50. letech se archeologie dočkala značné podpory vzhledem k vševládajícímu marxismu, který přicházel s výklady o základně a nadstavbě, a tím i s důrazem na hodnotu hmotných pramenů. Tradici Národního muzea v Praze s dobovými požadavky spojil historik umění Vladimír Denkstein (1906–1993), který od roku 1948 působil ve vedení Národního muzea. Už v roce 1953 prosazoval „historickou archeologii“ zabývající se hmotnými památkami (movitými i nemovitými), a to v širokém rozpětí od 10./11. století až do současnosti. Uvažovaná specializace měla zkoumat i bojiště z druhé světové války nebo nacisty vyhlazené Lidice (Denkstein 1953). Prvořadý zájem však přitahovalo husitství, k němuž se komunistický režim vehementně hlásil. Národní muzeum proto připravilo výstavu *Husitské revoluční hnutí*, konanou v letech 1953–1955. Muzejní projekt zahrnul terénní archeologickou činnost zahájenou v roce 1952 odkryvy v táboře obléhatelů před Novým hradem u Kunratic (Denkstein 1951; Drobná 1953). Na tuto akci navázal zájem o další „husitské lokality“, v samotném Národním muzeu se ale záhy prosadila odlišná orientace, soustředěná na zhodnocování vybraných sbírkových fondů.

Klíčovou institucí pro archeologii mladšího středověku v Čechách se na řadu let stal pražský Archeologický ústav, od roku 1953 součást Československé akademie věd. V 50. letech se v něm sešla výrazná skupina archeologů zaměřených na dané období. Úplně první byla

Květa Reichertová (1921–2004), která pracovala v ústavu už od roku 1945, účastnila se mimo jiné výzkumu v olomouckém hradním areálu, a v roce 1950 nastoupila na odborné místo a zahájila výzkumem zaniklé tvrže v Martinicích. Antonín Hejna (1920–1986) přibyl v roce 1952 a zaměřil se především na výzkum tvrzí a hradů, ale byl zároveň pověřován nejrůznějšími záchrannými výzkumy, z těch starších zmiňme akcí v Chebu v letech 1962 až 1964. V roce 1954 nastoupil Zdeněk Smetánka (1931–2017), jenž svůj prvotní program děлил mezi studium kachlů a zaniklých vesnic. V roce 1957 přibyl Miroslav Richter (1932–2011), který už během studia převzal výzkum „Sekanky“ poblíž Hradištku u Davle a postupně rozvíjel archeologii zaniklých městských útvarů. O rok později nastoupil Bořivoj Nechvátal (* 1935), z jehož raných akcí zmiňme výzkumy dvojice tvrzí v Ervénicích a jímek v Plzni. V roce 1959 zakladatelskou sestavu doplnil Ladislav Hrdlička (1937–2011), který od počátku vynikal náročným vedením terénních výzkumů.

Každý ze zmíněných archeologů významně přispěl k rozvoji společné specializace, ale jejich činnost nespojovaly společné principy a jejich přístup k archeologickému poznávání zůstal značně rozrůzněný. Začít lze terénním výzkumem. Z dokumentace výzkumu „Sekanky“ prováděného v letech 1954–1965 vyplývá, že metoda odkryvů rozvinula pojetí, jehož počátky souvisely s I. Borkovským. V Archeologickém ústavu se ale tento přístup bohužel nestal obecně sdíleným pravidlem, po dlouhou řadu let jednotliví badatelé rozhodovali o metodě svých výzkumů samostatně a nezávisle.

Vleklá potíž rodící se specializace spočívala v malé hodnotě odpovědi na otázku *Kdy?*, tedy v nedostatečných datačních schopnostech. Potřebnou oporu měla přinést chronologie keramiky. Zdánlivě neutrální téma vyvolalo živou diskusi, která se pro archeologii mladšího středověku stala první (a na dlouho poslední) diskusí o metodických otázkách. V ní se střetla představa o dataci užitkové keramiky pomocí uměleckohistorických slohových kritérií, zdůvodňovaná ideou středověké kultury jako jednotného a vzájemně provázaného systému (Reichertová 1956; 1957), se zdánlivě přizemním důrazem na přístupy osvojené z archeologie pravěku, včetně ocenění úlohy relativní chronologie (Richter–Smetánka 1958; 1959, zde i další literatura). Věcné téma mělo svou obecnou stránku, nově utvářená specializace hledala zakotvení mezi příbuznými obory. Diskuse vedla k jednoznačnému výsledku, archeologie mladšího středověku se svým poznávacím přístupem přihlásila k metodám pravěké archeologie a vymezila svůj vztah k dějinám umění.

Pro absolutní chronologii byl značný přínos očekáván od nádob datovaných mincemi a diskutována byla i problematika nálezů z lokalit, jejichž založení či zánik zachytily písemné prameny. Jak už to tak bývá, přísliby, které se před více než půlstoletím rýsovaly, se naplnily jen zčásti. Značná naděje (jako leckde v Evropě) byla vkládána do katalogů nádob datovaných mincemi. Korpus nálezů z Čech zahrnul 195 položek z 10. až počátku 17. století, obdoba z Moravy a českého Slezska shromáždila nálezy z 68 lokalit (Radoměřský–Richter 1974; Nekuda, R. 1980). Oba katalogy vyšly po řadě odkladů se značným opožděním a rozhodně se nestaly snad někdy očekávaným „klíčem k určování nádob“. Zůstaly užitečnou, ale spíše okrajovou pomůckou. Dnes bychom navíc potřebovali důkladnější verzi, doplněnou o novější nálezy.

Doba kolem roku 1960 byla pro utváření archeologie mladšího středověku v Čechách i na Moravě zásadně důležitá. V Čechách se jejími zakladateli stali Miroslav Richter a Zdeněk Smetánka, jimž nebylo ani 30 let. V jejich poznávacím zaměření byly značné rozdíly, ale dokázali působit v hodnotovém součtu a novou specializaci utvářeli společně, jako nový celek. Na prahu 60. let přinesli výmluvný doklad dospívání české archeologie mladšího středověku. Začali dlouholetý archeologický výzkum na předměstí Sezimova Ústí, které spolu s celým městem zaniklo 30. března 1420. Hned na počátku zveřejnili výzkumný program, který zahrnul otázky chronologické, metodické a sociálně-ekonomické (Richter–Smetánka–Špaček 1964, 713–714). Rozjeli ambiciózní záměr, který se soustředil na evropsky jedinečný sídelní areál, a zvolili promyšlenou strategii terénního výzkumu a jeho dokumentace. Samozřejmě součástí se stalo kvalifikované získávání a zhodnocování ekofaktů, už prvotní program nadto usiloval o poznávání vztahů mezi městským areálem a vesnickým zázemím. Projekt trval čtvrt století a po celou dobu

zůstával zásadní součástí archeologie mladšího středověku, jejíž podobu rozhodující měrou určovali M. Richter a Z. Smetánka.

Na Moravě proběhla počáteční stabilizace archeologie mladšího středověku samostatnou a odlišnou cestou. Rozhodující iniciativa vycházela z Moravského muzea, z oddělení historické archeologie, jež od roku 1959 vedl Vladimír Nekuda (1927–2006). Po soupisu zaniklých středověkých vesnic na Moravě (Nekuda 1961) se zaměřil na dlouhodobý výzkum zvláště příhodných lokalit. Rozsáhlé odkryvy dokázal spojit s muzejními nároky vyžadujícími soustavnou prezentaci výsledků širší veřejnosti. Výstavní činnost nadto neomezoval na Moravské zemské muzeum, například od roku 1967 po evropských muzeích putovala výstava *Zmizelý život* věnovaná moravskému výzkumu zaniklých vsí. Pokud se dnes ohlížíme za touto výzkumnou etapou, je třeba v první řadě ocenit, že V. Nekuda dokázal svoje hlavní badatelské projekty (Pfaffenschlag a Mstěnice) dovést k publikačnímu zhodnocení. V tomto směru se stal vzácnou výjimkou. Strategie jeho výzkumné činnosti úzce souvisela s muzejními prezentačními nároky vyžadujícími jednoznačné a názorné archeologické výsledky, doprovázené rekonstrukcemi půdorysů i celkové podoby odkrytých staveb. Už samotná terénní dokumentace, prováděná Ing. arch. Zdeňkem Špičákem, mívá proto výrazně interpretační povahu (srov. Smetánka 1994; k terénnímu výzkumu Procházka 2002). Institucionální souvislosti nelze prostě přehlížet a v širším srovnání bychom neměli zapomenat, že badatelský výzkum Svídný, vedený Z. Smetánkou, probíhal v naprosto odlišných podmínkách zajišťovaných Archeologickým ústavem ČSAV. Pominout nelze ani souvislosti dobové – dnes už si naštěstí sotva představíme, že Slavonice, na jejichž území se nachází zaniklý Pfaffenschlag zkoumaný v letech 1960 až 1971, ležely v těsném kontaktu s ostatními dráty hraničního pásma. Celý výklad o původním „slovanském sídlišti“ na místě pozdějšího Pfaffenschlagu, o „Popicích, Popovicích nebo i Kněžicích“ (Nekuda 1975, 13–37), můžeme dnes pokládat za neudržitelný, uším dobových funkcionářů však nepochybně lahodil a při schvalování výzkumných záměrů měl svou váhu.

Rozvoj archeologie mladšího středověku by se neobešel bez soustavné univerzitní výuky. Už v roce 1963 na Univerzitě Karlově začali působit M. Richter a Z. Smetánka, po krátké době tuto úlohu v plném rozsahu přejal Z. Smetánka, který se v ní doslova našel a pro dlouhou řadu studentů se stal skutečným profesorem archeologie středověku. Jen o rok později nová specializace vstoupila na Masarykovu univerzitu, kde se jejím zakladatelem stal Vladimír Nekuda.

Již od počátků se u archeologů mladšího středověku projevovala snaha o sdružování, inspirovaná anglickými příklady, s nimiž se v době uvolnění v 60. letech seznámili V. Nekuda, M. Richter, Z. Smetánka a jejich slovenský souputník A. Habovštiak. V letech 1969–1989 si nově stabilizovaný komunistický režim vynutil opětovnou izolaci českých zemí, která vedla i k zpětrhání vztahů mezi archeologií českých zemí a archeologií západní Evropy. Normalizační tlak ale svým dílem přispěl ke sdružování archeologů středověku. Úplně nejdřív se na konci 60. let rozběhly celostátní semináře o středověké keramice v Opavě. Na jaře 1969 se na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy uskutečnila „I. pracovní porada o archeologickém výzkumu zaniklých středověkých osad“, které se zúčastnili badatelé z Čech, Moravy a ze Slovenska (srov. Smetánka 1970). Její nápadná nenápadnost odrážela dobové souvislosti, tři dny před ní proběhla v Praze demonstrace po hokejovém vítězství nad SSSR a začínala tvrdá normalizace. Organizátory porady (spíše však kolokvia) A. Habovštiaka, V. Nekudu a Z. Smetánku inspiroval příklad britské Deserted Medieval Village Research Group, při níž působili jako zahraniční spolupracovníci. Z porady vzešel záměr pořádat každoroční setkání o zaniklých vesnicích, která ale po třech letech plynule přerostla v konference zaměřené na celou šíři archeologie středověku. Od roku 1976 začala na tyto konference archeologů středověku z českých zemí a Slovenska navazovat sborníková řada *Archaeologia historica*. Jejím „otcem zakladatelem“ a dlouhodobým editorem byl V. Nekuda, jehož významným spolupracovníkem a na řadu let pokračovatelem se stal Zdeňk Měřínský (1948–2016). *Archaeologia historica* získala v naší specializaci jedinečné postavení, pravidelně přibývajícím svazkům totiž soustřeďují značný díl publikační aktivity archeologů středověku, a poskytují proto cennou bilanci jejich činnosti.

V 60. a 70. letech se v českých zemích podařilo vytvořit dodnes funkční základy archeologie mladšího středověku. Pozoruhodnou reflexi této etapy i jejích dlouhodobých předpokladů, psanou z pohledu „svědků i účastníků“, zanechali M. Richter a Z. Smetánka (1970; 1975; s větším odstupem Smetánka 1993). Nahlédneme-li do evropské archeologické literatury (srov. zejména Gerrard 2003), shledáme, že vytváření základů nové specializace procházelo v různých zemích v podstatě shodnými etapami a naplňovalo v podstatě shodné nároky. Naše dnešní reflexe příběhu archeologie středověku proto sleduje dva záměry, vyjadřuje respekt k našim předchůdcům a zároveň připomíná základy, o něž se naše specializace opírá a na nichž i v neustále se měnících podmínkách závisí.

Archeologie středověku na přelomu věku

Od 70. let se měnil vztah k tzv. záchranným výzkumům. V naší archeologii byla cesta k plnohodnotnému poznání tradičně očekávána od systematických výzkumů nijak nenarušovaných lokalit, zatímco výzkumy záchranné byly přijímány jako nutnost, která však k poznání nijak podstatně nepřispívá. Od 70. let se postupně prosazovala snaha radikálně omezit „systematické výzkumy“ a „záchranné výzkumy“ vést se špičkovými badatelskými nároky (srov. Kuna–Klápště 1990).

Během 80. let začaly i v české archeologii podstatné změny v provádění a dokumentaci exkavací. Podobně jako v řadě evropských zemí tento proces ovlivňovala britská archeologická praxe a teorie. Zvláště důležitá byla kniha Edwarda C. Harrise, vydaná poprvé v roce 1979, u nás důkladně recenzovaná M. Kunou (1987) a vydaná v českém překladu v roce 2015. Samozřejmě součástí exkavací se od této doby mohlo stát bezpečné zachycení vztahu mezi jednotlivými stratigrafickými komponentami a příslušnými movitými nálezy (artefakty a ekofakty). Při mnoha dřívějších výzkumech se tento vztah nedařilo uchovat, a jejich výpověď proto ztrácela svou hodnotu. Značná část archeologických pracovišť si osvojila systémy klíčových slov umožňujících formalizaci archeologických informací, a tím i jejich následné počítačové zpracování (k počátkům české formulářové archeologie Frolík 1991). Začala éra „formulářové archeologie“, která dosud čeká na kritickou reflexi. Zejména u rozsáhlých exkavací jsou její přínosy nesporné, na druhé straně formulářová archeologie usnadnila provádění exkavací bez soustavné přítomnosti kvalifikovaného archeologa (k tomu srov. Bouzek et al. 2010).

Po roce 1989, spolu se zásadními změnami české společnosti, se změnila i archeologie. Pro její činnost má určující význam zákon o státní památkové péči (20/1987 Sb.), jenž obsahuje následující ustanovení: *„Má-li se provádět stavební činnost na území s archeologickými nálezy, jsou stavebníci již od doby přípravy stavby povinni tento záměr oznámit Archeologickému ústavu a umožnit jemu nebo oprávněné organizaci provést na dotčeném území záchranný archeologický výzkum. Je-li stavebníkem právnická osoba nebo fyzická osoba, při jejímž podnikání vznikla nutnost záchranného archeologického výzkumu, hradí náklady záchranného archeologického výzkumu tento stavebník; jinak hradí náklady organizace provádějící archeologický výzkum.“* Tento princip zásadně ovlivnil provoz archeologie jako celku, zahrnujícího Archeologické ústavy Akademie věd České republiky, univerzitní ústavy, ústavy archeologické památkové péče, muzea a nestátní neziskové organizace. Systém dlouhodobých badatelských programů až na dílčí výjimky skončil a archeologie se soustředila na záchrannou (preventivní) činnost vyvolávanou stavebními a jinými záměry.

V archeologii se trvale prostupuje trojice úkolů: péče o archeologické kulturní dědictví, poznávací činnost (akademická archeologie) a komunikace s veřejností. Vztahy mezi těmito úkoly a jejich hierarchie se ovšem mění. Když archeologie mladšího středověku začínala, utvářela se jako akademický obor, takže každá její informace byla nová, skoro všechno, nač sáhla, se stávalo „vědou“. Vznikala představa, že archeologie směřuje k samostatnému (jaksi paralelnímu) výkladu středověkých dějin. Jenomže nabídka elementárních informací se brzy vyčerpala a další poznávací kroky začaly klást větší a větší nároky. Nadto se ukazovalo, že samostatný archeologický přínos zůstává pozoruhodným, ale velmi úzkým poznávacím paprskem, jehož efektivní uplatnění vyžaduje dialog s dalšími poznávacími přístupy.

Od počátku 90. let se neobyčejně vystupňovaly úkoly vyplývající z péče o archeologické kulturní dědictví, založené na už zmíněném zákonu o státní památkové péči, které se zároveň staly hlavním a v mnoha ohledech jediným zdrojem nových archeologických informací. S tímto přirozeným posunem souvisí závažné úskalí, v archeologii totiž získávání primárních informací bývá spojeno s nevratnými kroky sahajícími od strategie výzkumu k interpretaci terénních situací. O adekvátním řešení není pochyb, spočívá v takovém provádění záchranných (předstihových) výzkumů, jaké odpovídá nárokům na výzkumy badatelské (systematické). Naplňování tohoto postulátu se vcelku daří tam, kde existuje nějaká jasně daná tematická spojitost. Úspěšnými příklady se stávají výzkumy uvnitř městských areálů, připomeňme například Pražskou památkovou rezervaci či historická jádra Brna a Opavy, efektivní společný jmenovatel založený na tematickém zaměření však vytvořila i zcela nově etablovaná montánní archeologie. Naopak disperze terénní činnosti a její rozdrobení do dílčích nespojitých akcí jen velmi nesnadno překračuje rámec výkonu archeologické památkové péče.

Během uplynulých tří desetiletí se v naší archeologii středověku hodně změnilo. Před třiceti lety vše záviselo na několika málo institucích, po roce 1989 překvapivě rychle vznikla nová institucionální struktura. Před třiceti lety bylo možné archeology středověku v českých zemích rychle spočítat, dnes se středověkem zabývají desítky archeologů. Změnilo se mnoho, ale úroveň archeologie středověku nepřestává záviset na rozvoji dvou základních faktorů, jejichž význam jsme opakovaně zdůrazňovali – na kvalifikovaném získávání primárních informací a na důsledně koncepčním přístupu. Hlavní důvod k optimismu spočívá ve zjevné vitalitě naší specializace, dnes už důkladně „zasíťované“. Podstatné výsledky a inovativní přístupy se rozvíjejí v nejrůznějších částech institucionálního spektra, v různorodé komunitě navyklé na svobodné prostředí.

Literatura

- BASS, E., 1971: Kupec archeolog. In: Postavy a siluety, 31–40. Praha.
- BERANOVÁ, M.–LUTOVSKÝ, M., 2009: Slované v Čechách. Archeologie 6.–12. století. Praha.
- BLÁHA, J.–PELUNĚK, L. F., 2014: Ludwig Heinrich Jeitteles (1830–1883). Příspěvek k osobnosti přírodovědce, gymnazijního profesora a prvního archeologa Olomouce, VVM 66 – Supplementum 2, 23–29.
- BOHÁČOVÁ, I., 2001: Pražský hrad a jeho nejstarší opeňovací systémy, *Mediaevalia archaeologica* 3, 179–301.
- BORKOVSKÝ, I., 1940: Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury. Praha.
- 1941: Soběslavská hradba v Rožmberském paláci na Pražském hradě, ZPP 5, 113–123.
- BOUZEK, J. et al., 2010: Bouzek, J.–Gojda, M.–Klápště, J.–Macháček, J.–Měřinský, Z.–Podborský, V.–Vařeka, P., Česká archeologie na rozcestí, AR LXII, 712–714.
- ČERMÁK, K., 1896: Hrnčíři v Čáslavi a jejich památky, PA XVII, 213–224.
- 1903: Památky z komendy pruských rytířů v Drobovicích u Čáslavě, PA XX, 381–388.
- ČERVINKA, I. L., 1928: Slované na Moravě a říše Velkomoravská. Jejich rozšíření, památky a dějiny. Podle původních pramenů, místních studií a výzkumů archaeologických. Brno.
- ČIŽMÁŘ, M., 2001: Jaroslav Böh m a moravská archeologie, AR LIII, 757–762.
- DENKSTEIN, V., 1951: O archeologický výzkum husitských lokalit, ČNM A CXX, 107–115.
- 1953: O úkolech historické archeologie, ČNM A CXXII, 219–223.
- DROBNÁ, Z., 1953: Husitský polní tábor u Kunratic, *Historie a vojenství* 2, 197–200.
- DVOŘÁKOVÁ, V., 1987: Václav Mencl (16. 1. 1905 Plzeň – 27. 7. 1978 Sušice). In: Chadraba, R. a kol., Kapitoly z českého dějepisu umění II., 317–325. Praha.
- FROLÍK, J., 1991: K užití formulářů v terénní archeologické práci, *Archeologické forum* 2, 50–52.
- FROLÍK, J. et al., 2000: Frolík, J.–Maříková-Kubková, J.–Růžičková, E.–Zeman, A., Nejstarší sakrální architektura Pražského hradu. Výpověď archeologických pramenů, *Castrum Pragense* 3, Praha.
- GERRARD, C., 2003: *Medieval archaeology. Understanding traditions and contemporary approaches.* London – New York. <https://doi.org/10.4324/9780203468463>

- VAN GIFFEN, A. E., 1924: Ein neolithischer Grabhügel mit Holzkonstruktion in Harendermolen, Gem. Haren, Prov. Groningen, Niederlande, *Prähistorische Zeitschrift* 15, 52–61.
- GUTH, K., 1934: Praha, Budeč a Boleslav. In: Svatováclavský sborník. Na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého. Díl I. Kníže Václav svatý a jeho doba, 686–818, 1105–1110. Praha.
- HEBER, F. A., 1843–1849: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser. Bd. 1–7. Prag.
- HELLICH, J., 1923: Příspěvek k podobě zaniklých osad na Poděbradsku, *Časopis pro dějiny venkova* 10, 1–18, 65–78.
- HILBERT, K., 1914: Nové poznatky o románské bazilice na Hradě Pražském, *PA XXVI*, 10–15.
- 1934: O nálezech rotundy Václavovy. In: Svatováclavský sborník. Na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého. Díl I. Kníže Václav svatý a jeho doba, 220–229, 1098. Praha.
- HLADIŠ, K., 1885: Loštické poháry, *Časopis muzejního spolku olomouckého* 2, 184–186.
- JELÍNEK, B., 1896: Materialien zur Vorgeschichte und Volkskunde Böhmens. III. Theil – Plešivec und seine nächste Umgebung in der Vorgeschichte, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 26 (NF 16), 195–236.
- KLÁPŠTĚ, J., 2009: Wege und Kreuzwege der Burgwallforschung in Böhmen. In: *Burgwallforschung im akademischen und öffentlichen Diskurs des 20. Jahrhunderts* (Rieckhoff, S.–Grunwald, S.–Reichbach, K., edd.), 125–138. Leipzig.
- 2016: *The Archaeology of Prague and the Medieval Czech Lands, 1100–1600*. Sheffield – Bristol.
- KLÍR, T., 2005: Výzkumy Jana Hellicha na středověkých lokalitách Poděbradska, *Studia mediaevalia Pragensia* 5, 61–111.
- KORBOVÁ PROCHÁZKOVÁ, L., 2011: Zaniklá středověká vesnice v poloze „Morina“ u Běštína, *Studia mediaevalia Pragensia* 10/1, 25–89.
- KUNA, M., 1987: recenze knihy Harris, E. C. 1979: *Principles of archaeological stratigraphy*. London – New York – Toronto – Sydney – San Francisco, *PA LXXVIII*, 482–484.
- KUNA, M.–KLÁPŠTĚ, J., 1990: Poznámky ke koncepci terénní archeologické práce, *AR XLII*, 435–445.
- LEMINGER, E., 1926: Umělecké řemeslo v Kutné Hoře. Praha.
- MATĚJČEK, A., 1925: Josef Mánes a české starožitnosti, *Obzor praehistorický* (Niederlův sborník) 4, 141–150.
- MENCL, V., 1941: Biskup Jan IV. z Dražic v dějinách české architektury, *Umění* (Štenc) XIII, 101–122.
- 1942: O metodice středověkých výkopů, *ZPP VI*, 6–8, 17–23, 33–40.
- MENCLOVÁ, D., 1972: České hrady. Díly 1–2. Praha.
- VON MOLTHEIN, A. W., 1910: Beiträge zur Geschichte mittelalterlicher Keramik, *Kunst und Kunsthandwerk* 13, 73–80, 404–417.
- NECHVÁTAL, B., 2009: Vzpomínka na Ivana Borkovského * 8. 9. 1897 – † 17. 3. 1976, *AH 34*, 864–866.
- NEKUDA, R., 1980: Korpus středověké keramiky datované mincemi z Moravy a Slezska – Korpus der münzdatierten Keramik in Mähren und Schlesien, *AH 5*, 389–450.
- NEKUDA, V., 1961: Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu. Brno.
- 1975: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic (Příspěvek k dějinám středověké vesnice). Brno.
- NEKUDA, V.–REICHERTOVÁ, K., 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno.
- NIEDERLE, L., 1925: Slovanské starožitnosti – oddíl kulturní. Život starých Slovanů III.2. Praha.
- NOVOTNÝ, V., 1912: České dějiny. Díl I.1. Praha.
- PACKE, U. et al., edd., 2011: *U.–Šafoval, M.–Jaremko, R., Universitas libera ucrainensis 1921–2011*. München.
- PÍČ, J. L., 1909: Čechy za doby knížecí. Starožitnosti země České III /1. Praha.
- PROCHÁZKA, R., 2002: recenze knihy Vladimír Nekuda: Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic 3. Raně středověké sídliště, *AR LIV*, 947–950.
- 2009: Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku. Brno.
- RADOMĚRSKÝ, P.–RICHTER, M., 1974: Korpus české keramiky datované mincemi, *SbNM A XXVIII*, 57–171.
- RATAJ, J.–ŠOLLE, M.–VENCL, S., 2003: Vzpomínky pracovníků Státního archeologického ústavu v Praze, *AR LV*, 139–165.
- RAZÍM, V.–NACHTMANNOVÁ, A., 2004: Ke stavebnímu vývoji hradu Dražice, *Sborník* 2, 67–78.

- REICHERTOVÁ, K., 1956: Příspěvek k datování středověké keramiky v Čechách, PA XLVII, 171–186.
 – 1957: K metodickým otázkám studia středověké keramiky, AR IX, 566–568.
- RICHTER, M.–SMETÁNKA, Z., 1958: Příspěvek k metodice studia středověké keramiky v Čechách (I). Podklad k diskusi, Referáty o pracovních výsledcích československých archeologů za rok 1957, 131–150. Praha.
 – 1959: Příspěvek k metodice studia středověké keramiky v Čechách, AR XI, 86–97.
 – 1970: Medieval archaeology in Bohemia: The concept and results. In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague, 21–27 août 1966. Vol. 1 (Filip, J., ed.), 94–97. Prague.
 – 1975: Rozvoj středověké archeologie, Archeologické studijní materiály 10/2, 62–74, 173–174.
- RICHTER, M.–SMETÁNKA, Z.–ŠPAČEK, L., 1964: Výzkum v Sezimově Ústí v r. 1962 a 1963, AR XVI, 691–696, 700–703, 705–715.
- SEDLÁČEK, A., 1882–1927: Hrady, zámky a tvrze království Českého. Díly 1–15. Praha.
- SIMONIDES, J., 1892: Starověká hrncářská pec v Kroměříži, Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci 9, 85–88.
- SKALSKÝ, G., 1938: Význam hmotných památek pro dějepisné bádání, ČNM, oddíl duchovnědný, CXII, 4–14.
- SLÁMA, J., 1986: Střední Čechy v raném středověku. II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu. Praehistorica 11. Praha.
- SMETÁNKA, Z., 1970: I. pracovní porada o archeologickém výzkumu zaniklých středověkých osad v Československu, AR XXII, 605–606.
 – 1993: Archaeology of the Middle Ages in Bohemia: its past, present and future. In: The study of medieval archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 11–15 June 1990, Lund Studies in Medieval Archaeology 13 (Andersson, H.–Wienberg, J., ed.), 91–103. Stockholm.
 – 1994: K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku, Mediaevalia archaeologica Bohemica 1993, PA – Supplementum 2, 117–138.
 – 2007: Archeolog Pražského hradu Ivan Borkovský (8. 9. 1897 – 17. 3. 1976). In: Učenci očima kolegů, žáků a následovníků. Uspořádali I. Hlaváček a J. Jedináková, 220–242. Praha.
- SMETÁNKA, Z.–SCHEUFLER, V., 1963: První archeologický výzkum středověké vesnice v Čechách, Český lid 50, 231–236.
- STEHLÍK, F., 1947: Klášter sv. Jana Křtitele na Ostrově u Davle, ZPP 7, 126–142.
- ŠVEHLA, J., 1920: Kozí. Tábor.
- TRAPP, M., 1894: Funde becherartiger Gefässe in Brünn, Mittheilungen der k. k. Central-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale 20, 113–114.
- TUREK, R., 1966: Pražská studia slovanské archeologie v době Lubora Niederla, ČNM CXXXV, 160–165.
- URBAŇCZYK, P., 1998: Multi-strata sites reports as examples of attitude towards stratigraphy – historical analysis. In: Theory and practice of archaeological research. Vol. III. (Hensel, W.–Tabaczyński, S.–Urbańczyk, P., ed.), 543–553. Warszawa.
- VAŘEKA, P.–VESELÁ, R., 2010: F. X. Franc a zaniklé středověké vesnice, AZČ 1, 37–41.
- WAGNER, V., 1949: Kostel ve Vrbčanech. Jeho vznik a stavební vývoj podle archeologických nálezů. In: Cestami umění. Sborník k počtě šedesátých narozenin Antonína Matějčka, 48–56. Praha.
- ZILYNSKYJ, B., 2002: Ukrajinci v Čechách a na Moravě. Stručný nástin dějin. Praha.

Zusammenfassung

Die Geschichte der Archäologie des Mittelalters in den böhmischen Ländern: Die ersten hundert Jahre

Die Geschichte der Archäologie des Mittelalters war auch in den böhmischen Ländern lange geprägt von zwei mehr oder weniger unabhängigen Geschichten. Die „slawische Archäologie“ reichte vom 6. bis zum 12. Jahrhundert, und die „Archäologie des Mittelalters“ (bzw. die „historische Archäologie“) knüpfte an sie an. Erst in den achtziger Jahren des 20. Jahrhunderts begann

sich die auf den Zeitraum vom 6. bis zum 16. Jahrhundert beziehende Bezeichnung „Archäologie des Mittelalters“ durchzusetzen.

Die slawische Archäologie hat sich zu Beginn des 20. Jahrhunderts ausgeprägt. Sie verstand die Kultur der alten Slawen im Geiste des Erbes der Romantik als selbständige, die Verwandtschaft der slawischen Sprachen spiegelnde und als von den übrigen Gebieten abgetrennte Einheit. Dabei hat sie einerseits die Unterschiede zwischen den zur „Welt der Slawen“ zusammengeführten Regionen übersehen und andererseits die Bindungen unterschätzt, welche über den sprachlich bestimmten Rahmen hinausgingen. Die faktische Erfüllung dieser Ansprüche ging jedoch nach und nach verloren, und die „kulturelle Einheit der Slawen“ hörte auf, letztendlich als Erkenntnis-horizont verstanden zu werden. Eine unglaubliche Lebensdauer weist jedoch die Vorstellung von einer einheitlichen slawischen Religion auf, die über dem Grundriss der sprachlichen Verwandtschaft gebildet wurde.

Die Archäologie des jüngeren Mittelalters hat eine viel kürzere Geschichte, als selbständige Spezialisierung wurde sie zur Wende der fünfziger und sechziger Jahre des 20. Jahrhunderts abgegrenzt. Sie hatte allerdings eine lange eigene Vorgeschichte. Die erste Voraussetzung war ein positives Verhältnis zu der Gruppe von aus jener Zeit stammenden Denkmälern. Eine beträchtliche Aufmerksamkeit weckten solche Fundstellen, die im Hinblick auf einen gewaltsamen Untergang eine Fülle von Funden bewahrten und darüberhinaus mit dem Gedächtnis der Nationalgeschichte zusammenhingen.

Auf die Archäologie des jüngeren Mittelalters warteten komplizierte Geländesituationen, die ohne die Heranziehung von adäquaten Methoden keine belangvollen Aussagen abwarfen. Bei der Entfaltung von Geländegrabungen fiel der Archäologie der Prager Burg eine wichtige Rolle zu. Einen wesentlichen Schritt machte I. Borkovský (1897–1976), der die Grabung an einer Befestigungsanlage im Jahr 1939 um eine Dokumentation ergänzte, die auch den heutigen Ansprüchen standhält (Abb. 1). Der Weg zu einer qualifizierten Gewinnung von Erkenntnissen komplizierter Geländesituationen war offen, jedoch wurde er über einen langen Zeitraum nur von I. Borkovský weiter beschritten. Über die breiteren Zusammenhänge der Veränderungen in der Geländearchäologie wissen wir nur wenig, auffällig ist aber der bedeutende Anteil der beiden aus Galizien stammenden Archäologen I. Borkovský und J. Pasternak (1892–1969). Wahrscheinlich waren sie gerade deshalb, weil sie in eine für sie fremde Umgebung gerieten, bei der Suche nach adäquaten Vorgehensweisen freier und fanden in der europäischen Archäologie eine Inspirationsquelle.

Die Archäologie des Mittelalters als Spezialisierung mit der Ambition zur Kenntniser-gewinnung wird durch die Fähigkeit bestimmt, Projekte zu formulieren und durchzuführen, deren Ergebnisse zu einem effizienten Bestandteil der allgemein verstandenen Mediävistik werden können. In Böhmen wurden M. Richter (1932–2011) und Z. Smetánka (1931–2017) zu den Begründern der neuen Spezialisierung. In der Richtung ihrer Erkenntniser-gewinnung gab es beträchtliche Unterschiede, jedoch wirkten sie wertmäßig als Summe. An der Schwelle der sechziger Jahre begannen sie mit einer langjährigen Grabung in der Vorstadt von Sezimovo Ústí, die zusammen mit der ganzen Stadt am 30. März 1420 unterging. Gleich zu Beginn veröffentlichten sie ein Forschungsprogramm und wählten eine durchdachte Strategie der Gelände-grabung. In Mähren nahm die anfängliche Stabilisierung der Archäologie des jüngeren Mittelalters einen eigenen Weg. Die entscheidende Initiative ging vom Mährischen Museum aus, Initiator war V. Nekuda (1927–2006). Er konzentrierte sich auf die Erforschung von mittelalterlichen Dorfwüstungen. Seine Grabungstätigkeit hing eng mit musealen Ansprüchen zusammen, die eindeutige und anschauliche Erkenntnisse verlangten, weswegen schon allein die Geländedokumentation einen deutlich interpretatorischen Charakter aufweist. Auch die Zusammenhänge jener Zeit darf man dabei nicht außer Acht lassen. Die in den Jahren 1960 bis 1971 untersuchte Dorfwüstung Pfaffenschlag lag in dichter Nähe zum Stacheldraht des Grenz-streifens. Die Interpretation ehemalige „slawische Siedlung“ an der Stelle des späteren Pfaffenschlag können wir heute als unhaltbar ansehen, die jedoch bei der damaligen Billigung der Grabungsabsichten ihr Gewicht hatte.

Die Entfaltung der Archäologie des jüngeren Mittelalters machte eine Universitätslehre erforderlich. Bereits 1963 begannen M. Richter und Z. Smetánka an der Karls-Universität tätig zu werden, nach kurzer Zeit hat dann Z. Smetánka diese Aufgabe vollständig übernommen. Nur ein Jahr später wurde die neue Fachrichtung an der Masaryk-Universität eingeführt, wo V. Nekuda zu ihrem Begründer wurde. Schon seit den Anfängen kam bei den Archäologen des jüngeren Mittelalters das Bestreben nach einem Zusammenschluss zum Ausdruck, ab dem Jahr 1976 begann die Sammelbandreihe *Archaeologia historica* im Anschluss an die Konferenz der Archäologen des Mittelalters aus den tschechischen Ländern und der Slowakei zu erscheinen.

In den sechziger und siebziger Jahren ist es in den tschechischen Ländern gelungen, die bis heute funktionierende Grundlagen der Archäologie des jüngeren Mittelalters zu schaffen. Ab den siebziger Jahren änderte sich die Haltung gegenüber den sog. Rettungsgrabungen, es setzte sich das Bestreben durch, „systematische Grabungen“ radikal einzuschränken und „Rettungsgrabungen“ mit höchsten Forschungsansprüchen durchzuführen. In den achtziger Jahren begannen sich auch in der tschechischen Archäologie wesentliche Änderungen in der Methodik von Exkavationen einzustellen, die sich von der britischen Archäologie inspirieren ließen. Nach 1989 entstand überraschend schnell ihre neue institutionelle Struktur, in der sich Dutzende von Archäologen mit dem Mittelalter beschäftigten.

In der Archäologie durchdringt man drei Aufgabenbereiche: Pflege des archäologischen kulturellen Erbes, Erkenntnisgewinnung (akademische Archäologie) und Kommunikation mit der Öffentlichkeit. Als die Archäologie des jüngeren Mittelalters anfing, sich als akademisches Fach herauszubilden, war nahezu jede ihrer Informationen neu, fast alles wurde zu „Wissenschaft“. Nur dass das Angebot an elementaren Informationen bald erschöpft war und die weiteren Schritte zur Erkenntnisgewinnung immer größere Ansprüche zu stellen begannen. Darüberhinaus hatte sich gezeigt, dass die eigentliche archäologische Ausbeute ein schmaler Erkenntnisstrahl war, dessen Nutzung einen Dialog mit weiteren Herangehensweisen erforderte. Es änderte sich Vieles, aber das Niveau der heute bereits breit verstandenen Archäologie des Mittelalters hört nicht auf, von der Entfaltung zweier Faktoren abhängig zu sein – von einer qualifizierten Gewinnung primärer Informationen und von einer konsequenten konzepthaften Herangehensweise.

prof. Jan **Klápště**, Ústav pro archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha, Česká republika, jan.klapste@ff.cuni.cz, klapste@arup.cas.cz

To do dílo lze užívat v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.

